

بررسی سرپوش مردان گُردکُرمَاج و ترکمن در شمال خراسان

زهره امیری فروتنه^۱

طاهره عظیم زاده طهرانی^۲

شهربانو دلبری^۳

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۶/۲۱

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۹/۱۷

چکیده

پوشاک هر قوم، یکی از نمادهای فرهنگی آنان محسوب می‌شود که سرپوش از این میان، مشخص‌ترین آنهاست. منطقه شمال خراسان به علت سکونت اقوام گوناگون گُرد، تُرک، تات و ترکمن، تنوع فرهنگی خاصی دارد؛ از مؤلفه‌های آن، پوشش مردان این منطقه است. نوشتار حاضر درصدد مطالعه طرح، رنگ و جنس سرپوش مردان گُردکُرمَاج و ترکمن ساکن در این منطقه است. روش تحقیق توصیفی-تحلیلی و با بهره از شیوه گردآوری کتابخانه‌ای است که در صورت لزوم به مصاحبه شفاهی با افراد آگاه و متخصص در زمینه پوشاک، پرداخته است. نتایج پژوهش نشانگر این است که سرپوش این دو قوم اسامی خاص محلی دارد؛ آنها معمولاً از عرق‌چین منقش با طرح‌های متفاوت و رنگ‌های قهوه‌ای، شیری و سیاه از جنس پشم استفاده می‌کنند. برخی از سرپوش‌ها چون صله (سله) و تلپک، توسط مردان ترکمن به کار می‌رود و دستمال مورد استفاده مردان گُردکُرمَاج است. به طور کلی سرپوش‌ها از نظر طرح، رنگ و جنس شبیه به هم هستند و بیشتر از نظر نوع تزیین و نام‌گذاری باهم تفاوت دارند.

کلید واژه‌ها: سرپوش مردان، شمال خراسان، طرح و رنگ، اقوام گُرد، اقوام ترکمن.

^۱ دانشجوی دکتری گروه تاریخ و تمدن ملل اسلامی، واحد مشهد، دانشگاه آزاد اسلامی، مشهد، ایران. a46a92@yahoo.com

^۲ دانشیار گروه تاریخ و تمدن ملل اسلامی، واحد مشهد، دانشگاه آزاد اسلامی، مشهد، ایران. (نویسنده مسئول) ta_azim@yahoo.com

^۳ استاد یار گروه تاریخ و تمدن ملل اسلامی، واحد مشهد، دانشگاه آزاد اسلامی، مشهد، ایران. tarikh-2003@yahoo.com

مقدمه

موقعیت جغرافیای شمال خراسان شامل دو استان خراسان شمالی و بخش‌های شمالی استان خراسان رضوی است که از شمال، شمال شرق و شرق به ترکمنستان، از شمال غرب به استان گلستان، از غرب به استان سمنان و از جنوب به استان خراسان رضوی محدود می‌شود. منطقه شمال خراسان واقع در شمال شرق ایران، گروه‌های قومی متعدد چون کُردهای کُرمَناج، تُرک، ترکمن، فارس، تات^۴ و بلوچ را دربرمی‌گیرد. هر یک از این اقوام پوشاک خاص خود را دارند که برگرفته از فرهنگ آنان است. کلاه برسر نهادن و داشتن سرپوش در تاریخ ایران، اهمیت بسیاری داشته استفاده نکردن از آن، به مثابه یک ناهنجاری محسوب می‌شده است. شکل و شمایل آن تا حدود زیادی مرتبه افراد را در اجتماع مشخص می‌کرد. سرپوش مردان در مراسم مذهبی و یا حضور در جشن‌ها و عروسی‌ها، به لحاظ نوع رنگ، جنس و طرح تغییر می‌کرد. در میان اقوام شمال خراسان (بجنورد، شیروان، قوچان، کلات، درگز) نیز پوشش سر اهمیت فراوان داشت و هر کدام از این اقوام، پوشش متفاوتی داشتند. طرح‌های منقش روی سرپوش‌ها نیز اهمیت داشت و برگرفته از تعامل میان انسان و طبیعت، آداب و رسوم و گذشته اقوام بود. رنگ‌های به کار رفته در سرپوش و پوشاک نیز از برخی گیاهان خاص از جمله پوست انار، گردو، روناس گرفته می‌شد. در این پژوهش سرپوش مردان دوقوم کُرد کُرمَناج و ترکمن، از نظر طرح و جنس و رنگ مورد توجه قرار گرفته است.

^۴ - لفظ کرمانج در شمال خراسان نیز به چادر نشینان کرمانج زبان و در مفهوم عام‌تر به کردهایی که گویش کرمانجی دارند اطلاق می‌شود.

^۵ - اطلاع دقیقی از سرپوش مردم تات به دست نیامد.

پیشینه تحقیق

تاکنون پژوهش‌هایی در رابطه با موضوع پوشش اقوام مختلف انجام شده است که برخی به صورت کلی سرپوش مرد وزن واقوام مختلف را بررسی کرده اندچون کتاب تاریخچه پوشش سردرایران (۱۳۷۴)، اثر سهیلا شهشهانی، نویسنده دراین کتاب خوب با طراحی تصویرسرپوش ها را معرفی کرده است. البته به سرپوش اقوام گُرد و ترکمن به صورت خاص پرداخته نشده. کتاب پوشاک درایران زمین (۱۳۸۲)، تألیف گروه نویسندگان زیر نظر دکتر احسان یار شاطر، ترجمه دکتر پیمان متین، از سری مقالات دانشنامه ایرانیکا، از کتابهای خوب در زمینه پوشاک است که تفاوت آن با این مقاله کلی بودن بحث پوشاک اعم از سرپوش و تن پوش وپاپوش است. مقالاتی چون پوشاک در خراسان اثر حسین بیهقی؛ پوشاک و زیورهای ترکمن اثر پ.ا. اندروز این دو مقاله نیز تخصصی به سرپوش نپرداخته است. کتاب دیده و دل و دست پژوهشی در پوشاک و هنرهای سنتی خراسان اثر ناهید امیدی نیز به پوشاک و هنرهای سنتی خراسان پرداخته واطلاعات ارزشمندی در این رابطه ارائه داده و علاوه بر آن، به طرح‌ها و نقش‌مایه‌ها نیز توجه داشته که البته این کتاب هم به پوشش اقوام خراسان به صورت کلی پرداخته است. کتاب پوشاک و زیورآلات مردم ترکمن، اثر رامونا محمدی، پوشاک زنان، مردان و کودکان ترکمن با تمرکز بر ناحیه ترکمن صحرا پرداخته است. کتابهای دیگر آشنایی با لباس‌ها و پوشاک سنتی مردم مناطق مختلف ایران (۱۳۸۹)، اثر یآوری و سرخوش؛ کتاب روانشناسی رنگ‌ها (۱۳۷۱)، اثر ماکس لوشر که به مفهوم رنگ‌ها پرداخته شده. کتاب پوشاک و زیورآلات عشایر کرمانج خراسان (۱۳۹۴)، اثر سارا وطن دوست ومقاله «مطالعه شاخص‌های هنری پوشاک قوم کرمانج» (۱۳۹۹)، اثر عطیه نتاج مجد و الهام صفری هریک توضیحی در مورد سرپوش اقوام دارد ولی هیچکدام تخصصی به سرپوش دو قوم گُرد کرمانج وترکمن در شمال خراسان نپرداخته اند. سرپوش دو قوم گُردکرمانج و ترکمن در شمال خراسان در پژوهش حاضر با بهره‌گیری از مقاله‌ها، کتاب‌های مرتبط و نیز مراجعه و مصاحبه حضوری با افراد کهن‌سال محلی، مطرح و از نظر

طرح، رنگ و جنس سرپوش، مورد بررسی قرار گرفته است. پژوهش با رویکرد تحقیق توصیفی-تحلیلی و با بهره از شیوه گردآوری کتابخانه‌ای و هم‌چنین مصاحبه حضوری با افراد آگاه و متخصص در زمینه پوشاک، بررسی پوشاک اقوام شمال خراسان به صورت مطالعه موردی؛ سرپوش مردان را مورد تحلیل قرار داده است.

معرفی جامعه مورد مطالعه

گروه‌های قومی متعددی در منطقه شمال خراسان واقع در شمال شرق ایران، ساکن هستند. همان‌گونه که ذکر شد، این منطقه که شامل دو استان خراسان شمالی و بخش‌های شمالی استان خراسان رضوی است و اقوام عمده ساکن در آن، شامل کُردهای کُرمناج، تات، تُرک‌ها و ترکمن‌ها هستند. کُردهای کُرمناج از پرشمارترین گروه‌های قومی در شمال خراسان به‌شمار می‌روند که عمدتاً در دوران شاهان صفوی در قرن دهم هجری/شانزدهم میلادی، جهت مقابله با اقوام ازبک و ترکمن، از غرب ایران به منطقه شمال شرق ایران کوچانده شده‌اند؛ تحت عنوان سه ایل زعفرانلو، شادلو، قراچورلو (توحیدی، ۱۳۷۱: ۱۴/۱). کُردها در دوره قدرت یابی صفویان، از شاه اسماعیل صفوی (حک: ۹۰۷ تا ۹۳۰ ه.ق/۱۵۰۱ تا ۱۵۲۴ م) حمایت کردند و به همین جهت همواره مورد توجه ویژه پادشاهان این سلسله بودند (متولی حقیقی، ۱۳۸۷: ۱۳۳). کُردهای کُرمناج در سراسر شمال خراسان، اطراف بجنورد، شیروان، قوچان، چناران، درگز تا نواحی کلات، شمال تربت حیدریه و اسفراین به‌سر می‌برند (سعیدیان، ۱۳۷۵: ۵۰۱).

اقوام ترکمن از دیگر اقوام منطقه هستند که در شرق مازندران و شمال خراسان در ایران و نیز در ترکمنستان و شمال غربی افغانستان زندگی می‌کنند (سید صدر، ۱۳۹۰: ۸۷). ترکمن‌های شمال خراسان به زبان ترکمنی یکی از زبان‌های ترک تبار، شاخه اغوز غربی سخن می‌گویند. سیر مهاجرت ترکمن‌ها از اوائل قرون اسلامی تا قرن پنجم ادامه داشت و آنان تا سال ۵۰۰ هجری قمری خود را به سواحل دریای خزر رساندند و مهاجرت ترکمن‌ها به سمت اترک و گرگان در قرن نهم هجری آغاز گردید. پس از مدتی ترکمن‌های ساریق

ارساری، سالر به جلگه‌های اطراف قوچان و بجنورد روی آوردند (گلی، ۱۳۶۶: ۲۰). آنها در دشت‌های وسیع واقع در کنار رود گرگان و اترک که به دریای خزر - در ساحل جنوب شرقی - می‌ریزد سکنا گرفته‌اند و تا حدود بجنورد و مشهد در خراسان پراکنده‌اند (پولاک، ۱۳۶۱: ۳۲) و به شش طایفه تقسیم می‌شوند: گوگلان، یموت، تکه، ارسای، یازرو نخورلی. ترکمن‌های یموت بیشتر در سواحل رود اترک و رود گرگان ساکن هستند. پس از انقلاب روسیه (۱۹۱۷م)، گروهی از ترکمن‌های آن کشور به نواحی ترکمن‌نشین ایران مهاجرت کردند که به آنها بلیش‌گویند (امیدی، ۱۳۸۲: ۱۸۴). طایفه گوگلان بیشتر در نواحی کوهستانی گرگان و یک قسمت در بجنورد و طایفه تکه در ترکمنستان اقامت داشتند. عده‌ای از آنان در اطراف گنبد کاووس در جرگلان بجنورد سکونت دارند. در شمال بجنورد در کوهستان‌ها، روستاهای تکه (گروه‌های توختامیش بیک و وکیل، اتامیش و بخش)، نخورلی، مخیلی هستند (بیگدلی، ۱۳۶۹: ۳۰۰ و ۳۰۱). ترکمن‌ها مسلمان از شاخه حنفی و اهل سنت بوده و به لهجه ترکمنی، متعلق به گروه زبانی اغوز صحبت می‌کنند (عسگری خانقاه و کمالی، ۱۳۷۴: ۳۳)؛ از یک ایل، بیست طایفه و بیست و هفت تیره تشکیل شده‌اند.

۱. سربوش مردان گُردگُرمَناج

استان خراسان در درازنای تاریخ چند هزار ساله خود، شاهد حضور عناصر و گروه‌های گوناگون جمعیتی در خاک خود بوده است. یکی از این گروه‌های مهاجر که در پانصد ساله اخیر در شکل‌گیری تحولات سیاسی، نظامی و اجتماعی خراسان به ویژه مناطق شمال آن اثرگذار بوده‌اند؛ مهاجران گُردکوپانده شده به این منطقه از ایران هستند (متولی، ۱۳۸۹: ۸۰). گُردهای گُرمَناج خراسان در دوران پادشاهی صفوی برای جلوگیری از تاخت و تاز ترکمانان و ازبکان به مرزهای شمالی ایران انتقال داده شدند، تحت عنوان چشم‌گزرک که مرکب از سه ایل بزرگ زعفرانلو، شادلو، قراچورلو می‌باشند (میرنیا، ۱۳۶۹: ۵۰). نه تنها در تأمین امنیت

۱. (BELIS)، مهمان خوش آمدید.

خراسان مؤثر بودند بلکه با این ترکیب جمعیتی جدید بر غنای جمعیتی، تمدنی و فرهنگی خراسان نیز افزود.

گُردهای کُرمانج در دوران شاهان صفوی در قرن دهم هجری/شانزدهم میلادی، جهت مقابله با اقوام ازبک و ترکمن، از غرب ایران به منطقه شمال شرق ایران کوچانده شده‌اند (توحیدی، ۱۳۷۱: ۲۸). مردان کُرد کُرمانج خراسان از گذشته تاکنون، مجموعه متنوعی از سرپوش‌ها را به کار می‌بردند. امروزه هم‌چنان در روستاها و تیره‌های عشایری، بسیاری از مردان سالمند و کهنسال هستند که در تمام طول سال سرپوش خویش را حفظ می‌نمایند. به‌طور کلی سرپوش مردان کُرد کُرمانج خراسان شامل کُم (کلاه)، عرق‌چین، شال و دستمال است:

۱.۱. انواع سرپوش مردان کُرد کُرمانج

الف- کلاه، که در زبان کُردی کُرمانیجی به آن « کُم » می‌گویند انواعی دارد:

الف - ۱: کُم گُولاوین (Kume- k o lâvin) یا کلاه نم‌دی: از پشم گوسفند و در بعضی موارد از کُرک و پشم و معمولاً سفید یا قهوه‌ای است به وسیله نم‌دمالان بیشتر از دو سه دهه پیش در میان بیشتر چادرنشینان و چوپانان استفاده می‌شد (نتاج مجد و صفری، ۱۳۹۹: ۱۱۴) که به شکل کاسه‌ای بوده است. روی این کلاه پارچه‌ای کلاقه‌ای یا کلاغی به دور آن می‌پیچند (یاوری و سرخوش، ۱۳۹۱: ۱۴)، (تصویر ۱-۱).

الف - ۲: کُم تفتک (Kume- Tiftek): (تفتک به معنی کرک، پشم نرم بز) کلاهی از جنس کُرک موی بز. برای تهیه این کلاه پس از چیدن موی بز، کُرک از مو جدا شده و سپس توسط زنان و به وسیله میل بافتنی کلاه بافته می‌شود. طرح این کلاه بیشتر دایره در کنار گوش و لبه‌ها قسمتی اضافی که بالا داده می‌شود در سرما به سمت پایین روی گوش قرار

می‌گیرد(شادکام، گلی. مصاحبه حضوری، ۱۳۹۸). کُم تفتک بیشتر در سرحد شیروان شناخته شده بود و سپس سایر طوایف از آن‌ها اقتباس کرده‌اند(وطن‌دوست، ۱۳۹۴: ۱۸۹) و هم‌چنان نیز کاربرد دارد. این کلاه بیشتر به رنگ قهوه‌ای روشن یا کرم است. (تصویر ۱-۲).

الف -۳: کُم قَرکول (Kume- qarakol): کلاهی از جنس پوست بره سیاه‌رنگ. در گذشته هنگامی که بره نوزادی تلف می‌شد، در صورتی که پشم سیاه‌رنگ داشت، از پوستش برای تهیه کُم قَرکول استفاده می‌شد. این کلاه به شکل استوانه‌ای کوتاه است و برخلاف سایر کلاه‌ها، آستر نیز دارد(ضیاءپور، بی تا: ۱۹۰). دارای کلکی مسطح بود. بیشتر آن‌را با پارچه قرمز خوش‌رنگی می‌پوشاندند(یاوری و سرخوش، ۱۳۹۱: ۱۴). این کلاه بیشتر توسط خوانین و بزرگان روستا به کار می‌رفت و هم‌چنان نیز کاربرد دارد(تصویر ۱-۳).

الف -۴: کُم پَرچک (Kume – bercek): این نوع کلاه از جنس پشم شتر تهیه می‌شد(تصویر ۱-۴). کلاه در دو طرف، لبه‌های نیز داشت که در موقع سرما، آن‌را پایین می‌دادند تا روی گوش‌ها را بپوشاند از نفوذ سرما جلوگیری کند(وطن‌دوست ۱۳۹۴: ۱۹۰).

الف -۵: عرق‌چین (araqcin) از سرپوش‌های مورد استفاده مردان گردگُرم‌انج، عرق‌چین است که در حال حاضر بسیار رواج دارد. در گذشته این عرق‌چین‌ها، در مراسم ختنه‌سوران پسرهای کوچک خانواده استفاده می‌شد(وطن‌دوست، ۱۳۹۴: ۱۹۰). عرق‌چین گاهی نقش‌دار و گاهی سوزن‌دوزی شده است که برای کودکان، نوجوانان، جوانان و مردان بزرگسال کاربرد دارد. عرق‌چین کاسه‌ای شکل که به صورت دو تکه، به وسیله پارچه‌های نخی دوخته و آسترکشی می‌شد. ابتدا یک قطعه پارچه نخی مستطیل شکل به ابعاد تقریبی پنجاه و پنج در هشت سانتی‌متر برش زده آسترکشی و دو لبه انتهایی آن به هم دوخته می‌شد تا حلقه‌ای به اندازه دور سر شود(۱-۵)؛ سپس قطعه‌ای دایره‌ای شکل به قطر تقریبی هجده سانتی‌متر برش زده و پس از آسترکشی به لبه بالایی حلقه دوخته می‌شد تا عرق‌چین کامل شود؛ در پایان با انواع دوخت‌ها و نقش‌های ریز و درشت سوزن‌دوزی می‌شده است. برای کودکان خردسال

(دختر و پسر)، عرقچین های با نقش های گل و پرند و همچنین نقش های ظریف هندسی تهیه می شد روی آن با اشیایی همچون مهره آبی رنگ دکمه و سکه تزئین می گشت (شادکام، گلی. مصاحبه حضوری، ۱۳۹۸). تمام سطح این عرقچین به وسیله نخ ابریشم رنگی که بیشتر از چهار رنگ اصلی: آبی، زرد، قرمز و سبز (که از نظر روانی مهم هستند) پوشانده می شود (لوشر، ۱۳۷۱: ۲۹). نقوش به کار رفته در دست بافته های کرمانجی تمامی این نقوش انتزاعی اند و می توان آنها را چنین دسته بندی کرد: نقوش جانوری، گیاهی، انسانی و نیز نقش اشیا (قاسم زاده، سامانیان؛ ۱۳۹۱، ۱۰۴). البته نقش مایه های هندسی که در عرقچین مردان گُرد کرمانج دیده می شود به صورت مثلثی با رأس رو به بالا، نماد زندگی، آتش، شعله و گرم است (نورآقایی، ۱۳۸۸: ۴۳).

نوع دیگر عرقچین، ساختار پیچیده تری دارد و شامل دو بخش است: برای بخش پایه که دور پیشانی قرار می گیرد، قطعه پارچه ای مستطیل شکل به پهنای تقریباً هشت سانتی متر و درازای تقریبی پنجاه و پنج سانتی متر برش زده شده و آسترکشی می شود. این قطعه پس از دوختن دو سر آن شبیه حلقه ای می گردد. سپس چهار قطعه مثلثی شکل (متساوی الساقین) به ابعاد هشت و ده سانتی متر به لبه بالایی حلقه دوخته شده و به هم وصل می شود به طوری که هر می کوچک را روی حلقه اولیه ایجاد می کند. تمام سطح این عرقچین به وسیله نخ های ابریشمی رنگین، با انواع نقش ها و دوخت ها سوزن دوزی می شد. هنگام به سر گذاشتن این عرقچین ها، معمولاً دستمالی ابریشمین سرخ یا راه راه مشکی و سفید، به دور پیشانی پیچانده می شد (شادکام، گلی. مصاحبه حضوری، ۱۳۹۸). (تصویر ۱-۶).

ب- شال سر :

شال های سر مردان گُرد کرمانج به یک شکل نیست در منطقه کلات در بین طایفه صوفیانلو شال سر داماد از ابریشم قرمز، برای مسن تر ها از پارچه های چیت سفید و مردان جوان از

چیت گل دار تهیه می شود نحوه بستن شال های مردانه به این ترتیب که ابتدا آن را چندین تا زده سپس دور سر می پیچند و گوشه باقی مانده آن را زیر یکی از لایه ها رد می کنند تا محکم شود. یک گوشه شال را از پشت سر آویزان می کنند. (وطن دوست، ۱۳۹۴: ۲۰۰). مردان حاجی در روستای لایین کلات، به دور عرقچین سفید، شالی زردرنگ می پیچند که هنوز در روستاهای کردنشین کلات رواج دارد. این رنگ، نشانی از امید و فعالیت دارد (لوشر، ۱۳۷۱: ۲۰). رنه دالمانی جهانگرد دوره قاجار در سفر نامه اش نیز چنین توصیفی دارد که در پارچه های قدیمی ابریشم های الوان خوشرنگی به کار می بردند در رنگ آمیزی نخ ها دقت می کردند تا الوان گوناگون خوش نما و هم آهنگ باشند.

دستمال (dasmal):

دستمال از جنس ابریشم هفت رنگ است و راه راه با زمینه تیره که به آن پيله دستمال می گفتند و دور گردن می انداختند (نتاج مجد و صفری، ۱۳۹۹: ۱۱۴). گاهی دستمال یا دسمال مردان گُرمناج در واقع به شکل دستمال های «دوروی» >> خانم ها ولی کمی بزرگ تر و بیشتر به رنگ زرشکی ساده یا راه راه دو سر ریشه بوده است، موارد استفاده آن برای مردان، بستن آن به دور گردن برای دامادها و بستن به دور کمر یا در موارد معدودی پیچیدن به دور کلاه در محل بالای پیشانی و لبه نمدی برای مواقع عادی بوده است (وطن دوست، ۱۳۹۴: ۱۸۹). تصویر (۸-۱) گروهی از مردان کُرد خراسان به ویژه عشایر در ناحیه قوچان، از دستمال ابریشمی شبیه دستمال یزدی برای پوشش سر استفاده می کردند که هنوز هم در میان مردان کهنسال این سرپوش دیده می شود. شیوه بستن این دستمال بدین شکل است که آن را سه گوش کرده و روی پیشانی قرار می دهند، سپس گوشه ها را به پشت برده و به صورت مخالف به روی پیشانی برگردانده و گره می زنند. گاه دنباله دستمال در پشت سر را هم زیر لبه ها

برده و گاه دنباله به همان شکل در پشت سر رها می‌شود. (شادکام، گلی، مصاحبه حضوری، ۱۳۹۸).

جدول ۱. انواع سرپوش مردان کُرد در شمال خراسان

شماره	نام سرپوش	مدل	رنگ	نقش مایه	جنس	طبقه
۱-۱	کُم کولاوین (komē kolâvin) 	کاسه‌ای	قهوه‌ای روشن یا سفید	بدون نقش مایه	نمدی- پشمی گاهی کرک	عامه مردم (جوانان و مردان میانسال و کهنسال)
۱-۲	کُم تفتک (komē teftek) 	دایره‌ای با لبه‌هایی برگشته یا لبه تاشده	قهوه‌ای روشن یا کرم	بدون نقش مایه	کرک موی بز	عامه مردم (جوانان و مردان میانسال و کهنسال)
۱-۳	کُم قُرکول (komē qarakōl) 	این کلاه به شکل استوانه‌ای کوتاه، دارای کلکی مسطح بوده و بیشتر با پارچه قرمز خوش‌رنگ می‌پوشاندند	سیاه‌رنگ	بدون نقش مایه	پوست بره سیاه‌رنگ	بیشتر مورد استفاده خوانین و بزرگان

۱-۴	کم پرچک (Kume-bercek)	کاسه‌ای با لبه‌هایی در دو لبه، برای پوشاندن روی گوش‌ها آنرا پایین می‌دادند	قهوه‌ای رنگ	بدون نقش‌مايه	پشم شتر	عامه مردم (جوانان و مردان میانسال و کهنسال)
۱-۵	عرق‌چین کاسه‌ای 	کاسه‌ای ساده- کاسه‌ای- دو تکه و آسترکشی	پارچه‌های نخی رنگی که به وسیله نخ ابریشم رنگی سوزن‌دوزی شده	نقش‌های هندسی، دوخت‌های ساده و نقش‌های انتزاعی	نخ و ابریشم	کودکان، جوانان، مردان
۱-۶	عرق‌چین چهار گوشه‌ای 	به صورت دو تکه نخست به صورت یک حلقه پهن دور پیشانی قرار گرفته و تکه دوم همچون هرمی بر آن سوار می‌شود چهار قطعه مثلی شکل	رنگی سوزن‌دوزی شده	نقش‌های ظریف هندسی نقش‌های انتزاعی، نقش گل، برگ و انسان	نخ و ابریشم	نوجوانان، جوانان و مردان میانسال
۱-۷	شال سر 	مربع بزرگ	زردرنگ گاهی قرمز، رنگ‌های تیره یا روشن	نقش ساده و گاهی به صورت گل یا راه راه و طرح دار	ابریشمی و چیت و نخی	ابریشمی قرمز بیشتر برای دامادها، زردرنگ برای حاجی‌ها، طرح‌دار تیره یا روشن برای مردان عادی
	دستمال					مورد استفاده برای مردان، بستن آن به

دور گردن برای دامادها و جوانان. برای مردان مسن بستن بدور سر	ابریشم، کتان و نخ	راه راه	سرخ رنگ یا زرشکی راه راه، سیاه رنگ، راه راه، با زمینه تیره	دستمال دو رو، شبیه به دستمال یزدی مربع شکل		۱-۸
---	-------------------	---------	---	--	--	-----

تصاویر ۱-۶-۷ از خانم شادکام و بقیه از نگارنده

۲. سرپوش مردان ترکمن

یکی دیگر از اقوام ساکن در شمال خراسان، ترکمن‌ها هستند. طوایف ترکمن در خراسان عبارتند از: قراقویونلو، گوکلان، یموت، نخورلی، سالور، ایمرلی، شیخ، بهادرلی که در شهرستانهایی همچون مشهد، بجنورد، درگز، تربت جام سکونت دارند (میرنیا، ۱۳۸۱: ۲۳). امیدی اقوام تکه، ارسای و یازرو را هم ذکر کرده (امیدی، ۱۳۸۲: ۱۸۴). آنان در دشت‌های وسیع واقع در کنار رود گرگان و اترک سکنا گرفته‌اند و تا حدود بجنورد و مشهد در خراسان پراکنده شده‌اند (پولاک، ۱۳۶۱: ۳۱). نخورلی‌ها و تکه‌ها عمدتاً در بخش‌های جرگلان و غلامان شهرستان راز و جرگلان سکونت دارند. در حال حاضر ترکمن‌های خراسان شمالی به لحاظ دینی مسلمان، سنی (حنفی مذهب) هستند (رحمتی، ۱۳۹۶: ۱/ ۱۱۷).

مردان ترکمن معمولاً از کلاه استفاده می‌کنند و متناسب با شغل، طبقه اجتماعی، سن و سال آن تغییر می‌کند. به گفته معطوفی (۱۳۸۳: ۲۲۹۴/۳). کلاه مردان بر چند نوع است. مهم‌ترین آنها عبارت بوداز دومه تلپک (تلفک)، پخور تلپک (بوخار تلفک) با کلاهی بلند و پشم‌های دراز، بالای سر کلاه شیرمه تلپک نیز اندکی فراخی داشت و سرپوش آن، مسطح بود. هم‌چنین متداول‌ترین کلاه بین آن‌ها عبارت است از عرق‌چین و صله (سله) که در ادامه به چهارنوع سرپوش اصلی این قوم اشاره شده است.

۱,۲. انواع سرپوش مردان ترکمن

الف- عرق چین (araq cin) عرق چین‌های ساده و گلدوزی شده مردان از پوشاک اصلی مردان ترکمن محسوب می‌گردد که حتماً در زیر پوشش‌های سر مردان ترکمن (چون دوومه، پوخار، تلپک و سله) برسر نهاده می‌شود. عرق چین سوزن‌دوزی شده، گرد و بدون برجستگی است که توسط مردان ترکمن نه تنها در سنین کودکی و نوجوانی، بلکه در بزرگسالی نیز مورد استفاده قرار می‌گرفت. نقوشی که در دوخت‌های ترکمنی مورد استفاده قرار می‌گیرند عبارتند از نقش ترنجی، هندسی هفت و هشت. نخ‌هایی که در دوخت ترکمن، استفاده می‌شود، عبارتند از نخ‌های ابریشم رنگارنگ به رنگ‌های نیلی، شرابی، زرد، سفید، مشکی، سبز و نارنجی (سید صدر، ۱۳۹۰: ۸۷)، (تصویر ۱-۲). نوع پسرانه و مردانه این سرپوش تاخیا نامیده می‌شود و زیورآلاتی ندارد (محمّدی، ۱۳۸۸، ۱۹۰).

ب- تلپک، تلفک (Telfak): سرپوش دیگر که با توجه به بررسی منابع و مصاحبه حضوری که انجام داده ام سرپوش دیگری بنام تلپک رامی‌توان نام برد که از پوست بره درست می‌شود پوست‌های به رنگ سفید و شیری، سیاه و قهوه‌ای که البته پوست بره نژاد قره گل بهترین نوع آن است. نوع سیاه این سرپوش را یموت و نوع سفید را تکه‌ها برسر می‌نهادند البته این امر به طور مطلق نبوده چراکه نوع سیاه آن را نخورلی‌ها، گوکلان‌ها و حتی تیره (او تامیش) تکه‌ها نیز برسر می‌نهادند. امروزه نیز در بعضی از نقاط به وفور مورد استفاده قرار می‌گیرد (معطوفی، ۱۳۸۳: ۲۲۹۴). که انواع آن به شرح زیر است:

ب - ۱) پوخار، پخور تلپک: (POXAR- Telfak) کلاه پوستی گنبدی شکل، فرمی نیم‌دایره از پوست گوسفند پوخار با پشم‌های بلند، فرفری، پیچ در پیچ و پرپشتی تهیه می‌شود. این کلاه، بلند و از داخل آستردار و پنبه‌دوزی شده و گاهی ریشه‌هایی از اطراف آن روی

صورت آویزان می‌شود (امیدی، ۱۳۸۲: ۲۰۱). گاهی این کلاه چنان بر سر گذارده می‌شود که ریشه‌های آویخته آن چشم و ابروی مرد ترکمن را می‌پوشاند. این کلاه دردو رنگ تیره (سیاه یا قهوه‌ای) و روشن (سفید یا شیری) که نوع سیاه توسط مردان طایفه یموت و نوع سفید را تکه‌ها بر سر می‌گذارند، البته صد درصد مطلق نبوده و نوع سیاه آن را مردان تیره‌های نخورلی، گوکلان و تکه‌ها نیز استفاده می‌نمایند این کلاه به اسامی دیگر معروف چون (پوخارتلفک) و (پخور تلپک) نیز است (محمّدی، ۱۳۸۸: ۱۸۹)، (تصویر ۲-۲).

ب-۲) **شیپر مه تلپک: (Sheepermeh - Telfak)** این سرپوش از جنس پوست لطیف و غالباً سیاه‌رنگ برّه تهیه می‌شود. این کلاه دارای رنگ‌های مشکی یا قهوه‌ای و طرحی دوزنقه‌ای شکل که قاعده کوچک‌تر آن، روی سرو قاعده بزرگ‌تر بالای سر قرار می‌گیرد بالاتر می‌رود فراخ‌تر این کلاه از داخل آستر دار و پنبه‌دوزی (همان‌جا). (تصویر ۲-۳).

ب-۳) **تاقر تلپک: (Taquer Telpek)** این کلاه از جنس پوست بز، گرد و با سطحی مسطح و فرفری ریز و دارای رنگ‌های گوناگون است (اسپونتن فرد، حسن. مصاحبه حضوری، ۱۴۰۰)، (تصویر ۲-۴).

ج- **صله (سله): (sale)** مردان به سن کهولت (مخصوصاً از ۶۳ سالگی به بعد) می‌رسند، تلپک را کنار گذاشته و به جای آن، نوعی عمامه (معمولاً سفید یا رنگ روشن) به نام (سله) بر سر می‌نهادند که از راست به چپ، روی سر می‌پیچیدند. لازم به ذکر است زیر سله و حتی تلپک، نخست یک کلاه کوچک، ظریف و نازک بر سر گذاشته، سپس آن کلاه را روی آن قرار می‌دادند. این نوع عرق‌چین را قبلاً سوزن‌دوزی می‌کردند. ترکمن‌ها عرق‌چین را بورک و در بعضی نقاط تاخیا (طاقیه) می‌نامند (معطوفی، ۱۳۸۳: ۲۲۹۵/۳)، (تصویر ۲-۵).

البته در مصاحبه حضوری (اسپونتن فرد، ناهید. مصاحبه حضوری، ۱۴۰۰) درباره سله این گونه عنوان گردید که، سله چهارخانه مشکی مخصوص حاجی‌های باشد و نوع ساده آن، برای آخوند و ملاها کاربرد دارد. گاهی مردان ترکمن از دستار مشهور به شیر شکری (که پارچه‌ای سفید با گل‌های نخودی است) چون عمامه استفاده می‌کردند (رنج‌دوست، ۱۳۸۷، ۲۶۱).

د- یونگ لوباج: (Yoong Lubach) سرپوشی دیگر که در بین تمام اقوام بخصوص ترکمن‌ها رواج دارد از پشم گوسفند و شتر تهیه می‌شود که البته در اصل، کلاه جاجرمی است و مخصوص جاجرمی‌ها. از جایی که جلوی کلاه، باز است به آن، اونگی آچیخ یونگ لوباج گویند (اسپونتن فرد، ناهید. مصاحبه حضوری، ۱۴۰۰)، (تصویر ۲-۶).

جدول ۲. انواع سرپوش‌های مردان ترکمن در شمال خراسان

شماره	نام سرپوش	مدل	رنگ	نقش مایه	جنس	طبقه
۲-۱	عرق‌چین (بوروک-تاخیا)		گرد و بدون برجستگی، کاسه‌ای شکل	ساده و گاهی زمینه رنگی، رویه نقوش با رنگ‌های گوناگون	نقوش دست‌دوزی اشکال هندسی	قبلاً ابریشم و در حال حاضر کتان و نخ
۲-۲	پخور تلپک		گنبدی شکل، شکلی نیم‌دایره‌ای	دو رنگ تیره: سیاه و قهوه‌ای و دو رنگ روشن: سفید و شیری	بدون نقش مایه	نوع سیاه توسط مردان طایفه یموت و نوع سفید را تکه‌ها بر سر می‌گذارند (البته مطلق نیست)

۲-۳	شپیره تلپک		کلاهی نه چندان بلند که بالای آن اندکی فراخی است و طرحی دوزنقه‌ای دارد	سیاه و قهوه‌ای	بدون نقش مایه	پوست بره لطیف و بیشتر سیاه‌رنگ	افراد مسن
۲-۴	تافر تلپک		دایره‌ای و دارای سطحی مسطح	رنگ‌های گوناگون	بدون نقش مایه	پوست بز	مردان طایفه نخورلی و برخی طایفه‌های دیگر
۲-۵	سله (شال سفید)		پارچه دوتاسه متری که روی تخیبا که از چپ به راست با شیوه خاصی پیچیده می‌شود	معمولاً سفید و نوع دیگر خط‌های باریک مشکی بود و چهارخانه	برای حاجی‌ها چهارخانه سیاه	نخ	ساده مخصوص ملا و خطدار و چهارخانه مخصوص حاجی‌ها
۲-۶	یونگ یولاج		جلوباز	قهوه‌ای	ندارد	پشم شتر و گوس فند	عامه مردان البته مشترک با اقوام کُرد کرمانج

تحلیل و نتیجه‌گیری

با بررسی سرپوش مردان کرد و ترکمن ر شمال خراسان می توان چنین نتیجه گرفت:

- (۱) سرپوش مردان کُرد کُرمَناج و ترکمن در خراسان اسامی محلی و خاصی دارد مانند سله و تلپک که مخصوص مردان اقوام ترکمن و استفاده از دستمال مخصوص مردان کُردکُرمَناج است. عرق‌چین بین آنها مشترک است که البته طرح‌های متفاوتی دارد.
- (۲) مردان کُرد کُرمَناج دارای کلاه با طرح کاسه‌ای ساده و لبه‌های برگشته هستند که گوش را می‌پوشاند و گاه به‌صورت استوانه‌ای و شال مربع استفاده می‌شود. مردان ترکمن نیز سرپوشی دارند با شکلی نیم‌دایره و گاه گنبدی شکل و کلاهی که در قسمت بالا، فراخ است و سرپوش سله که پارچه روی تخیا قرار می‌گیرد. به‌طور کلی در بین این دو قوم، سرپوش کاسه‌ای و گرد از جنس پشم، مشترک است.
- (۳) رنگ سرپوش (کلاه) در بین مردان کُردکُرمَناج و ترکمن شمال خراسان، بیشتر قهوه‌ای روشن و تیره، سیاه و سفید است. البته مردان کُردکُرمَناج شمال خراسان، شال قرمز، رنگِ آتش و دنیاداری، تحرک و زندگی برای داماد و زرد با معنای نمادین، آرامش، ثروت، ابدیت و خوشحالی و رنگ سبز برای سیدها به معنای آرامش استفاده می‌کنند .
- (۴) نقش‌مایه در سرپوش این اقوام (کُردکُرمَناج و ترکمن) فقط در عرق‌چین‌ها به‌کار برده شده، طرح و اشکال هندسی، اسلیمی و گاه در بین سرپوش مردان کُردکُرمَناج، نقش انسان و اشکال هندسی چون مثلث با رأس رو به بالا که نماد زندگی، آتش، شعله و گرماست. در سرپوش مردان ترکمن نیز در عرق‌چین نقش‌مایه وجود دارد هم‌چون نقش‌مایه هفت و هشت و نقش‌مایه قوچ و مثلث.

۵) جنس‌های گوناگونی چون پشم، پنبه، نخ گُرک بز، ابریشم و پشم شتر در بین اقوام گوناگون متداول بوده است و اختصاصی به قوم خاصی نداشته و جنس‌های پشم در زمستان و پنبه در تابستان به کار برده می‌شده است.

کتابنامه:

- امیدی، ناهید. (۱۳۸۲). دیده و دل و دست؛ پژوهشی در پوشاک و هنرهای سنتی خراسان، مشهد: به نشر.
- بیگدلی، محمدرضا. (۱۳۶۹). ترکمن‌های ایران، تهران: پاسارگاد.
- بیهقی، حسین علی. (۱۳۸۲). «پوشاک در خراسان» (مجموعه مقالات ایرانیکا)، ترجمه پیمان متین، تهران: امیرکبیر.
- پولاک، یاکوب ادوارد. (۱۳۶۱). سفرنامه پولاک، تهران: گلشن.
- توخدی، کلیم‌الله. (۱۳۷۱). حرکت تاریخی کرد به خراسان در دفاع از استقلال ایران، مشهد: مولف.
- رحمتی، علی. (۱۳۹۶). بررسی و شناخت ایلات و طوایف در خراسان، بجنورد: بیژن یورد.
- رنج‌دوست، شبنم. (۱۳۸۷). تاریخ لباس ایران، تهران: جمال هنر.
- سید صدر، ابوالقاسم. (۱۳۹۰). دایره‌المعارف هنرهای صنایع دستی و حرف مربوط به آن، تهران: سیمای دانش.
- سعیدیان، عبدالحسین. (۱۳۷۵). مردمان ایران، تهران: علم و زندگی.
- قاسم‌زاده، زهره و سامانیان، صمد. (۱۳۹۱). «طرح و نقش در بافته‌های کرمانجی خراسان شمالی»، دوره ۴، شماره ۹، بهار و تابستان، نامه‌هنرهای تجسمی و کاربردی، صفحه ۹۳ تا ۱۱۷.
- کمالی، محمدشریف؛ عسگری خانقاه، اصغر. (۱۳۷۴)، ایرانیان ترکمن، تهران: اساطیر.
- گلی، امین. (۱۳۶۶). تاریخ سیاسی و اجتماعی ترکمن‌ها، تهران: علم.
- لوشر، ماکس (۱۳۷۱). روان شناسی رنگ‌ها. ترجمه لیلا مهردادپور. تهران: حسام.

- متولی حقیقی، یوسف. (۱۳۸۷). خراسان شمالی تاریخ تحولات سیاسی شهرهای خراسان شمالی از آغاز تا انقلاب اسلامی، مشهد: آهنگ قلم.
- متولی حقیقی، یوسف. (۱۳۸۹). «تأملی پیرامون علل و چگونگی مهاجرت کردها به خراسان»، فصلنامه تخصصی فقه و تاریخ تمدن ملل اسلامی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد مشهد، شماره ۲۳، بهار، (صفحه ۶۸ تا ۸۳).
- محمدی، رامونا. (۱۳۸۸). پوشاک و زیورآلات مردم ترکمن، تهران: جمال هنر.
- معطوفی، اسدالله. (۱۳۸۳). تاریخ فرهنگ و هنر ترکمان، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- میرنیا، سید علی. (۱۳۶۹). ایل ها و طایفه های عشایری کرد ایران. تهران: موسسه آموزشی و انتشاراتی نسل دانش.
- (۱۳۸۱). نگاهی به فرهنگ عامه مردم خراسان، مشهد: سخن گستر.
- وطن دوست، سارا. (۱۳۹۴). پوشاک و زیورآلات عشایر کرمانج خراسان، قم: علوی.
- یابوری، حسین و سرخوش، شیدا. (۱۳۹۱). آشنایی با لباس ها و پوشاک سنتی مردم مناطق مختلف ایران، تهران: سیمای دانش.
- ضیاءپور، جلیل (بی تا). پوشاک ایل ها، چادرنشینان و روستاییان ایران به روزگار شاهنشاهی محمدرضا شاه پهلوی، تهران: وزارت فرهنگ و هنر.
- نتاج مجد، عطیه و صفری، الهام. (۱۳۹۹). «مطالعه شاخص های هنری پوشاک قوم کرمانج»، مجله دستاوردهای نوین در مطالعات علوم انسانی، سال سوم، شماره ۲۹، مهر، (صفحه ۱۰۵ تا ۱۱۷).
- نورآقایی، آرش. (۱۳۸۸). عدد، نماد، اسطوره، تهران: افکار.
- مصاحبه:
- شادکام، گلی (۱۵ مهر ۱۳۹۸). مصاحبه حضوری، مشهد، محقق و پژوهشگر لباس های سنتی کرمانج.
- اسپونتن فرد، ناهید. (۱۴۰۰/۲/۱۰)، مصاحبه حضوری، بجنورد دبیر.
- اسپونتن فرد، حسن. (۱۴۰۰/۹/۱۲)، مصاحبه حضوری، بجنورد، آزاد.

A Study of Kurdish and Turkmen Men's Scarves in the North of Khorasan

Zohreh Amiri Foroutagheh, Tahereh Azimzadeh Tehrani,
shahrbano delbari

Abstract

The clothes are one of the cultural symbols of any ethnic group, and a scarf is the most distinctive one of them. Due to the habitat of various ethnic groups of Kurds, Turks, and Turkmen, the northern region of Khorasan has a special cultural diversity, and one of its components is men's scarf. The present paper seeks to study the design, color and material of scarves of Kormanj Kurd, Turk, and Turkmen of men. The study uses a descriptive-analytical method and desk study and if necessary, makes observations and conducts oral interviews with informed people and specialists in the field of clothing. The research results indicate that the scarves of these two ethnicities have special local names. They usually use Taqiyah with different designs and brown, milk white and black wool ones. Some scarves, such as Salle and Telpek are mostly used by Turkmen men, and are Kormanj Kurds hand tissues. In general, the scarves are similar in terms of design, color and material and mostly vary in terms of decoration and naming.

Keywords: Men's scarf, North Khorasan, design and color, Kurds Turkmens